

พระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราวงษานุภาพ

พ.ศ. 2403 – 2486

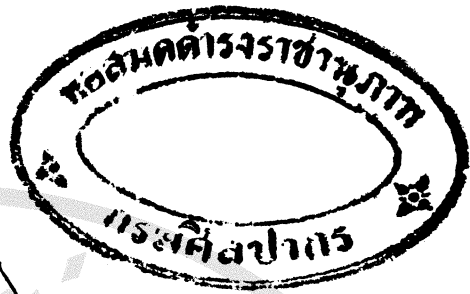

น.๑

พระครูปลัดจันทโรภาส

ในงานปี วัดเบญจมบพิตร เมื่อ พ.ศ. 2447

พระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระราชานุญาต

พ.ศ. 2403 - 2486

คำนำ

ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราช
คำหัตถ์แก่สเก็คพ่อว่า “ถ้าอาการชงเขียน Memoir ก็ให้นำอ่านเป็น
อันมาก เพราะได้ทอดพระเนตรเห็นมาแต่ในรัชกาลที่ 4” สเก็คพ่อ
กราบทูลตอบแต่ว่า “จะลองดู” ครั้นสเก็คไปอยู่ในเมืองยี่งแล้ว
ก็ได้ชงตั้งตนเขียนเรื่อง “ความชงจำ” ตอนที่ 1 ตั้งแต่ประวัติ
จนถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ตอนที่ 2
พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อน
สเก็คขึ้นเสวยราชย์ ตอนที่ 3 เรื่องเปลี่ยนรัชกาล ตอนที่ 4 เริ่ม
รัชกาลที่ 5 ตอนที่ 5 เรื่องสเก็คพระราชดำเนินไปต่างประเทศครั้งแรก
จนถึงสเก็คพ่อชงผนวกเป็นสามเนรขุในวัดบวรนิเวศ แล้วลาผนวค
ออกไปอยู่วังเป็นครั้งแรกกับขุนย่า พอจบตอนที่ 5 แล้วก็ครึกแก่คิดว่า
“พ่อเห็นจะเขียนต่อไปไม่ได้เสียแล้ว เพราะรู้สึกว้าเหวเอนลอกหนึ
กำพร้าวของตัวเอง” คันทนวิงวอนว่าเสียตายเพราะสนก และขอ
ประทานให้ชงนกว่าเขียนเรื่องของคนอื่นไม่ได้หรือ ท่านชงนิ่งอยู่
สองสามวันแล้วก็ครึกบอกอีกว่า “ไม่ได้แน่ เพราะผลบางหย่างต้อง
เล่าถึงเหตุ และเหตุนั้นต้องพาคฟิงไปถึงเรื่องของผู้อื่นด้วย พ่อจึง
ไม่สมควรจะเขียน” แล้วก็ประทานเรื่องทชงค้างให้เก็บไว้เพียง 5 ตอน

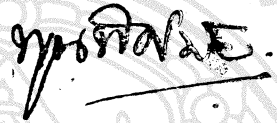
ต่อมาซึ่งเขียนประวัติประธานพระยาพรินาธิปติ เจ้าพระยาบรมราช
 พระยาโบราณราชธานินทร์ พระยานครุพระราม และพระยาพิพิธมนตรี
 ในเวลาซึ่งเขียนอยู่นี้ ซึ่งครั้นเล่าเรื่องต่าง ๆ ทยุ่เสมอ ฉันจึงทูล
 ถามว่า “แต่พ่อซึ่งเขียนให้ผู้อื่นมากมายแล้ว ใครจะเป็นผู้เขียน
 ถวายแก่พ่อบ้าง” ท่านซึ่งตอบว่า “ก็ทยุ่มาจนแก่ถึงเพียงนี้ ชีวิต
 หย่างไรก็เห็นกันแล้วจะต้องเขียนอีกทำไม” ฉันทูลว่า “เขียนไว้ให้
 ลูกหลานที่ยังไม่รู้จัก ใ้รู้จักจริง ๆ” ท่านซึ่งนิ่งไปครู่ใหญ่แล้วก็ตอบว่า
 “เอาประกาศกรรมก็พอแล้ว เพียงประกาศเป็นกรรมหลวง พ่อก็พอ
 ไร เพราะในหลวงท่านซึ่งแต่งเอง ต้องเป็นความจริง”

โดยเหตุที่กล่าวมาข้างบนนี้ จึงพร้อมใจกันพิมพ์ประวัติของ
 สเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราชเจ้าคณะทั่วราชอาณาจักร
 มณฑลภาคใต้ ซึ่งช่วยประสิทธิ์ประสาทสั่งบุญกุศลถวายให้ถึงสมเด็จพระ
 ผู้ซึ่งเป็นบิดา, มารดา, อาจารย์, และเพื่อน, ของลูก ๆ หย่างหา
 ใ้ได้ช่วยยาก ฉันไม่เคยพบเห็นบาปของพระองค์ท่านมาตั้งแต่เกิด จึง
 เชื่อแน่ว่าพระองค์ใ้ได้สละจากไปสู่สุคติภพแล้วโดยสมบูรณ์

ฉันขอขอบพระคุณ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฐานันท์ ผู้ซึ่ง
 สเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราชเจ้าคณะทั่วราชอาณาจักร
 มณฑลภาคใต้ ซึ่งช่วยประสิทธิ์ประสาทสั่งบุญกุศลถวายให้ถึงสมเด็จพระ
 ผู้ซึ่งเป็นบิดา, มารดา, อาจารย์, และเพื่อน, ของลูก ๆ หย่างหา
 ใ้ได้ช่วยยาก ฉันไม่เคยพบเห็นบาปของพระองค์ท่านมาตั้งแต่เกิด จึง
 เชื่อแน่ว่าพระองค์ใ้ได้สละจากไปสู่สุคติภพแล้วโดยสมบูรณ์

ค

หนังสือและพระรูปนี้ และขอขอยใ้ นายสมบุญ โชติจิตร, นายเทศ
คงสายสินธุ์ ผู้ที่สเก็คพอไ้ซึ่งเลี้ยงมาแต่เล็ก และนายแก้วมงคล
ชัยสุริยันต์ ผู้ค้พิมพ์ ที่ไ้ช่วยเหลือไ้การพิมพ์หนังสือนี้สำหรับ
ถึงความปรารถนา.

(หม่อมเจ้าหญิงพนพิศมัย คิสกุล)

วันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2487

วังวรคิสิ

สารบัญ

1	คำนำ	หน้า	ก
2	พระราชนิพนธ์ พระราชทานพระนามเดิม	”	1
3	คำประกาศตั้งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ	”	4
4	คำประกาศตั้งกรมหลวงดำรงราชานุภาพ	”	7
5	คำประกาศตั้งกรมพระดำรงราชานุภาพ	”	11
6	คำประกาศตั้งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ	”	14
7	พระประวัติคึกจากสมุคประวัติรัยราชการ	”	19
8	พระอาการประชวรและสิ้นพระชนม์	”	34

บัญชีพระบรมรูปและพระรูป

- 1 พระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งฉาย
กับ สมเด็จพระปิยะมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร และ
สมเด็จพระปิยะมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร
- 2 พระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 3 พระรูปพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร เมื่อทรงพระเยาว์
- 4 พระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 5 พระรูปกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
- 6 พระรูปกรมหลวงดำรงราชานุภาพ
- 7 พระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 8 พระรูปกรมพระดำรงราชานุภาพ
- 9 พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 10 พระรูปสมเด็จพระปิยะมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร
- 11 พระรูปกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ซึ่งถ่ายที่กรุงลอนดอนเมื่อ
พ.ศ. 2434
- 12 รูปโกศของพระศพ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เจ้าอยู่หัว

ไปพระราชทานพระนาม

พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าติสรวรกุมาร

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร เจ้าแผ่นดินสยาม
ผู้บิดา ขอตั้งนามกุมารบุตรที่เกิดแต่ขุ้มเล็กเป็นมารดานั้น และซึ่ง
คลอดในวันเสาร์ เดือน 7 แรม 9 ค่ำ ปีจอ จัตวาศก นั้น ว่าดังนี้
พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าติสรวรกุมาร นาคนาม ขอจงเจริญ สมมา
วรรณ สุข พล ปฏิภาณ สรรพสิริสวัสดิ พิพัฒน์มงคลทุกประการ สิ้น
กาลนานต่อไปเทอญ

ตั้งนามมาวันพฤหัสบดี เดือน 9 ขึ้น 5 ค่ำ ปีจอ จัตวาศก เป็น
ปีที่ 12 เป็นวันที่ 6096 ในรัชกาลปัจจุบันนี้

คาถาพระราชทานพระนาม

สุชี อัย โหตุ สทา กุมารโ
นาเมโส ติสฺสวโร กุมารโ
พายุญจ วณฺณญจ สุขพฺพลญจ
ติกุญฺจจ ปณฺณญจ ปฏิภาณญคฺ
ลทฺธา ยสฺสสึ สุขคํ มหิทฺธิ
ปโหตุ สพฺพตฺถ จิรํ สุขีว

กฤตญจ รกฺขเขต สมาจรณฺจ

สพฺเพหิ สตุตฺตฺหิ ชยํ ลเภถ

สุขํ ที่มายุโก โหตุ ปุตุโต ติสฺสรวฺวหโย

กุมารโ ชมฺปุตุโตยํ อิทฺธิมา โหตุ สพฺพทา

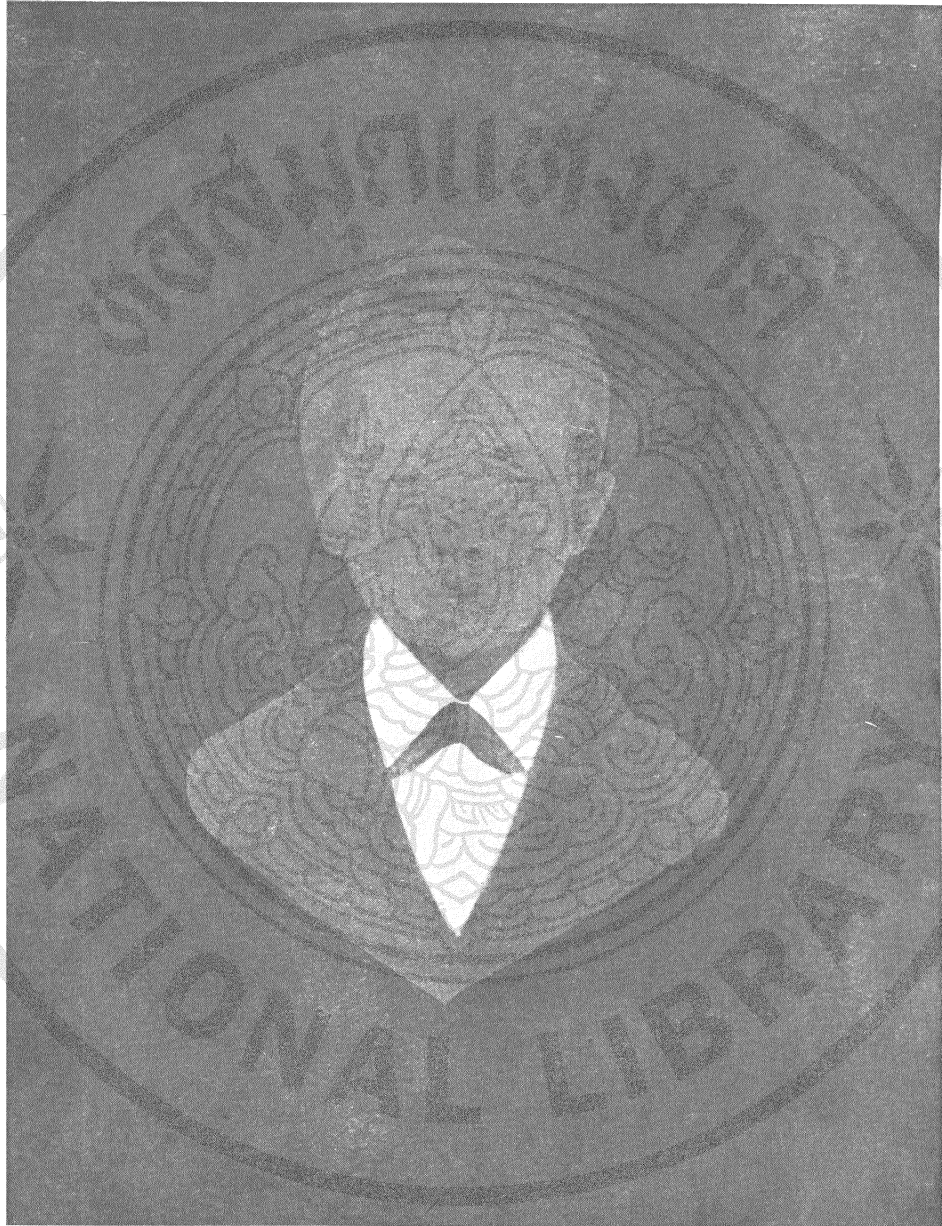
พฺพุโธ ชมฺโม จ สํโฆ จ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ

ตสฺสปิ สรณํ โหตุ สมฺมารกฺขาตุ นํ สทา

คำแปลคาถา

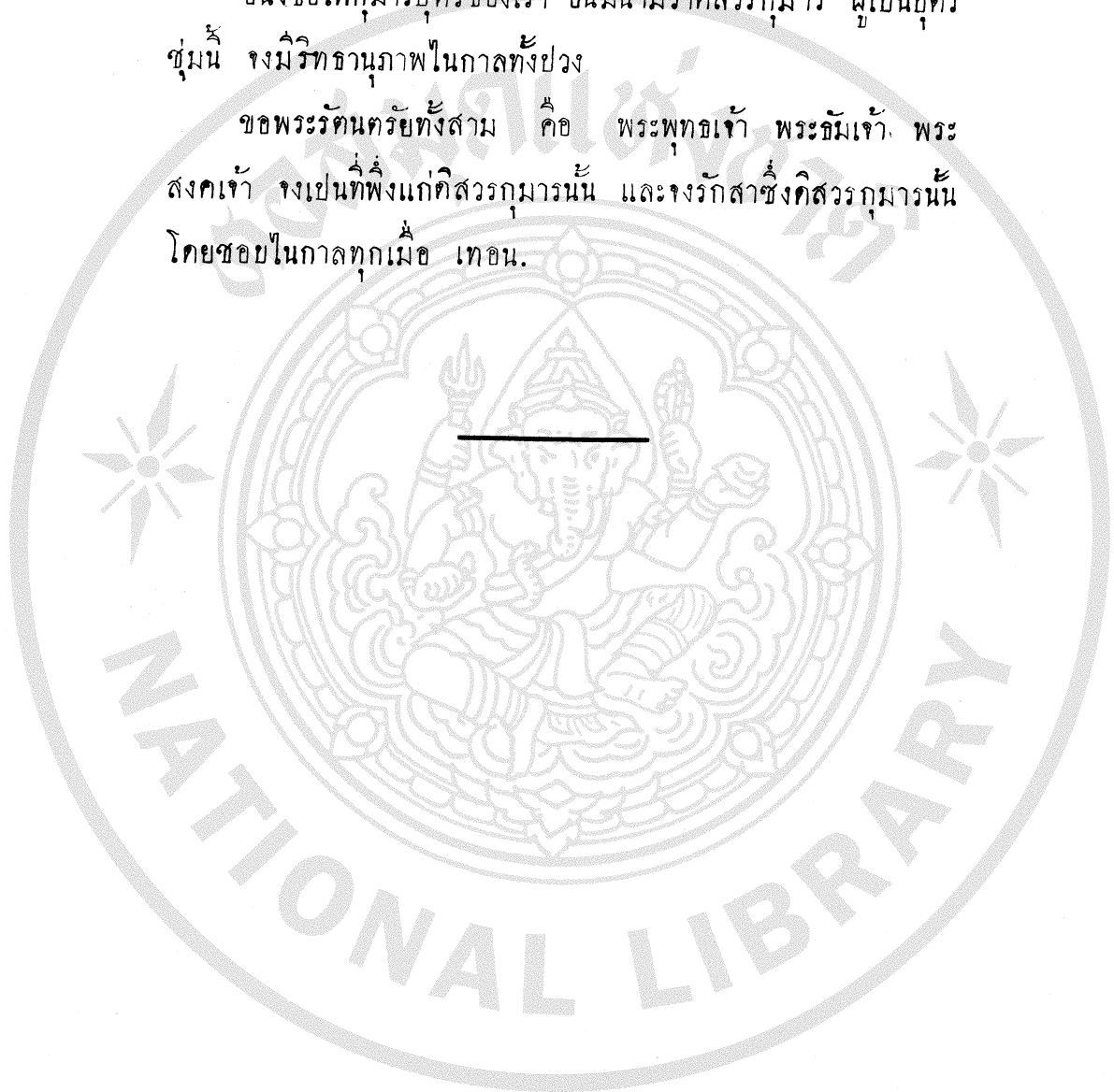
ขอ कुमारนี้จงมีความสุขในกาลทุกเมื่อ कुमारนี้จงมีนามว่า
กิสฺสรวกุมารโดยนามนิยมน ขอ กิสฺสรวกุมารนี้จงได้ซึ่งชนมายืนนง
คำร้องอยู่ตลอดกาลนาน ขอจงได้ซึ่งวรรณผิวกายอันผ่องใส และจง
ได้ซึ่งวรรณคุณความดีอันเป็นนิรันดร์ ขอจงได้ซึ่งสขกายสขใจเป็น
นิกาล จงได้ซึ่งกำลังกายอันแก่กล้า ทั้งให้มั่งคั่งบิณฑบาตรรับชบ
ในกิจการทั้งปวง และให้ฉลาดในปติภาณโวหารกล่าวคำโต้ตอบในที่
ประชุมชน ขอให้กิสฺสรวกุมารมีอิสฺสริยยสยวิวารยศ ปรากฏด้วย
มหิทธิลัทธิคาเตชานภาพมาก ขอให้มั่งคั่งมีทรัพย์นานพอเพียงควน
แก่กาล

อนึ่งขอให้กิสฺสรวกุมารพึงรักษาวะซึ่งตระกูลวงศ์ ให้ดำรงยืนยาว
และพึงรักษาวะซึ่งจรรยา คือความประพฤติศกฺกธัมมสุจริต พึงได้ชัย
อำนาจเจ้ามิตฺรในที่ทั้งปวง

พระรูปเมื่อทรงพระเยาว์

อนึ่งขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่ากิสวรรกุมาร ผู้เป็นบุตร
 ชุ่มนี้ จงมีวิธานภาพในกาลทั้งปวง
 ขอพระรัตนตรัยทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธัมมเจ้า พระ
 สังคเจ้า จงเป็นที่พึ่งแก่กิสวรรกุมารนั้น และจงรักษาซึ่งกิสวรรกุมารนั้น
 โดยชอบในกาลทุกเมื่อ เทอญ.

คำประกาศตั้ง
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

สุภมัสสั พระพุทธศาสนกาล เป็นอภิศกคาล่วงแล้ว ๒๔๒๙ พรรษา
ขัตติยบันกาล โสนสังวัจนร วิสาขมาสกาลขัฏฐ จตุตถิติ สักรว
ปริเนตกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพะบรมินทรมหาจุลาลงกรณ์ฯ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ
พระองค์เจ้ากิสวรมาร ไ้ซึ่งเสกสาวิชากรทหานมาในกรมทหาน
มหาดเล็กรักสาพระองค์แต่ยังชงพระเยาว์ ไ้เลื่อนยศขึ้นโดยลำดับ
จนถึงเป็น เลฟเตแนนต์เกอแนล และเป็นผู้รับพระบรมราชโองการ
บังคับการในกรมทหานมหาดเล็กมาช้านาน ไ้ซึ่งรักสรวาชการตาม
ตำแหน่งเรียบร้อยมั่งคั่ง มิไ้มีเหตุการณ์อันไ้ซึ่งเป็นที่เลื่อมซาม
และไ้ซึ่งรับตำแหน่งเป็นที่เอกเทอเกมยัหลวง ไ้รับราชการเยื่กเสก
ต่าง ๆ เป็นอันมากเนืองนี้

อนึ่งกรมแผนทซึ่งไ้โปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นไว้สำหรับฝักทักคนไทย
ทำแผนที่ในพระราชอาณาเขตแต่ก่อนยังไม่เป็นการมั่งคั่งเรียบร้อย ไ้
โปรดเกล้าฯ ไ้ซึ่งจัดการเพิ่มเติมขึ้นให้เป็นการเรียบร้อยมั่งคั่ง นิย
เป็นกรมหนึ่งซึ่งดงขึ้นใหม่ ก็ไ้ซึ่งพระอุสาหะจัดการนั้นให้เป็นการ
แข็งแรงเรียบร้อยซนกว่าแต่ก่อน และการสร้างสมเครื่องสาตราวุธ
สำหรับพระนคร ก็ไ้โปรดเกล้าฯ ไ้ซึ่งบังคับบัญชากรมกองแก้ว

หอสมุดแห่งชาติ

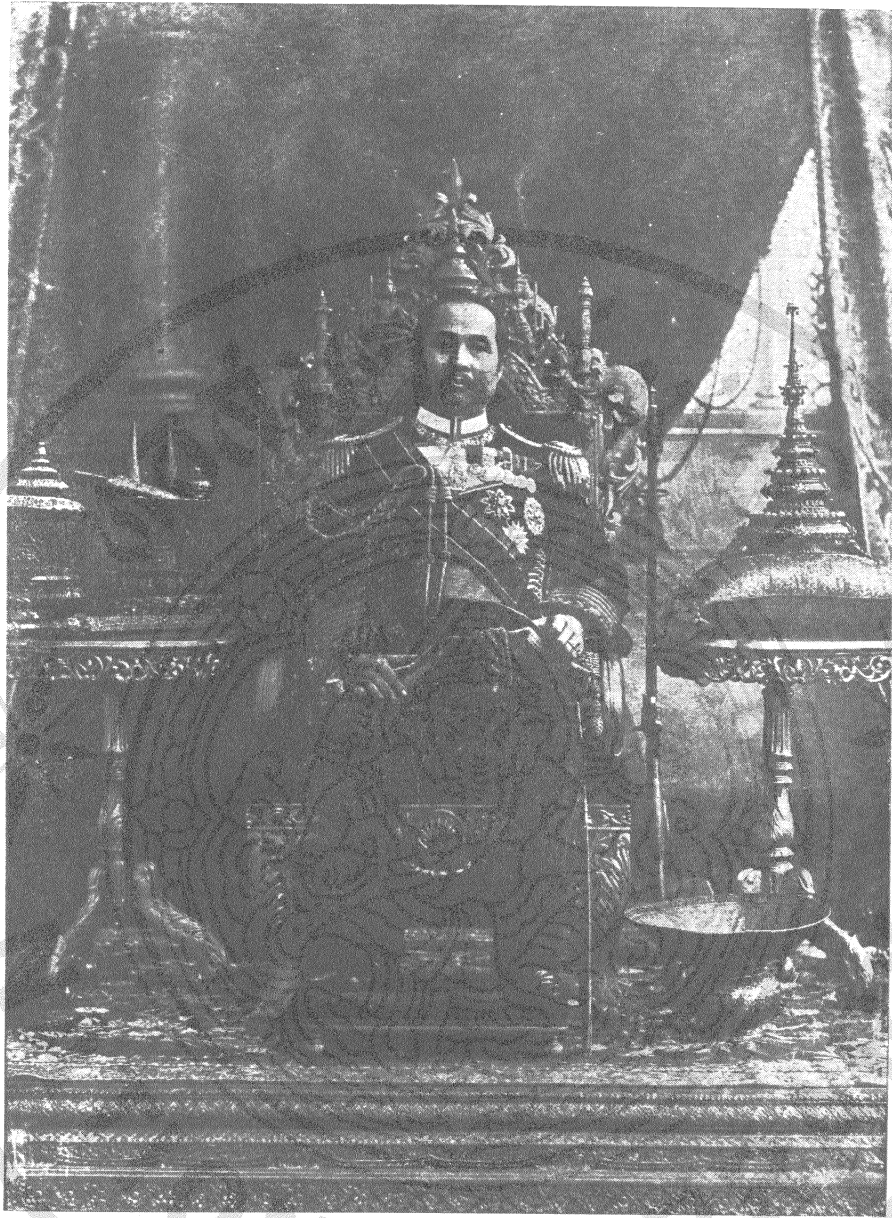
พระบรมรูปรัชกาลที่ ๖

พระราชทานสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เมื่อทรงทำบุญพระขันสา

ครบ 4 รอบ พ.ศ. 2453

ก่อนเสด็จสวรรคต 5 เดือน

NATIONAL LIBRARY

สมเด็จพระปรมหาราชฯ ทรงจารึกแผ่นงาไวยบนพระบรมรูป ดังนี้
 ณ วันอาทิตย์ที่ ๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 เสด็จมาถึงห้องนี้ ถอดพระราชมงคลจากนิ้วพระหัตถ์แล้วมีรับสั่งว่า —

“กรมตำรวจ, เกอักษณันเหมือนกันก็ได้แต่งงานกันมานานแล้ว ขอให้เธอ
 รับแหวนวงนี้เป็นแหวนที่ฉันได้ใส่อยู่เอง ไวยเป็นของขวัญในวันเกิด กับรูปที่ฉัน
 ถ่ายเมื่ออายุเท่าพระพุทธเลิศหล้า อันนี้ว่าเป็นสวัสดิมงคล ขอให้เธอมี
 ความสุข ความเจริญมั่นคงแลให้อายุยืน จะได้อยู่ช่วยกันรักษาแผ่นดินต่อไป.”

จินดา ทำราง ทำแท่น^๕ จัก^๕ย่นใหญ่เก่าใหม่ซึ่งยังจะใช้ราชการได้ มา
ทำรางซ่อมแปลงของเก่าตั้งเรียบเรียงประจำโรงไว้สำหรับราชการแผ่น
ดิน เป็นการเรียบร้อยเป็นประโยชน์แก่ราชการเป็นอันมาก พายหลัง
ได้รับกระแสพระราชดำริและพระบรมราชโองการให้ตั้งโรงเรียนสำหรับ
พระบรมวงศานุวงศ์ และบุตรข้าราชการตลอดจนโรงเรียนราษฎรก็ตั้ง
พระอุสาห์คำวิจิตรองจัดการตั้งโรงเรียน แล้วตรวจตราให้การเล่า
เรียนแพร่หลายกว้างขวางขึ้น จักการให้มีวิธีที่จะสอบไล่หนังสือนักเรียน
ซึ่งไม่ได้เคยมีมาแต่ก่อน จักการทั้งปวงให้เป็นคุณประโยชน์แก่
แผ่นดินและตัวผู้ซึ่งเล่าเรียน และเป็นพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว จเร^๕ขึ้นโดยลำดับจนถึงทุกวันนี้ เป็นความชอบความดี
เป็นอันมาก และในบัดนี้ทั้งพระเจ้าวรินทร์พระชนมายุและซึ่งพระปรีชา
สามารถในราชกิจน้อยใหญ่ทั้งปวง ประกอบด้วยความเพียรความอุสาหะ
ทั้งที่กล่าวมาแล้วนั้น จึงสมควรที่จะเลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นพระ
องค์เจ้าต่างกรม รัชมารชการ ฉลองพระเดชพระคุณต่างพระเนตร
พระกรรณสืบไปได้

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบันฑูรสุรสิงหนาท คำหัตถ์ให้
สถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากิติสวรกุมาร ขึ้นเป็นพระองค์
เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้อง
ยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นาคนาม ชงส์กคินา 15000
ตามพระราชกำหนดหย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวัง

จงชงจเร็นพระชนมายุ พรวน สุข พล ปติภาน คนสารสมบัติ สรรพ
สิริสวัสดิพิพัฒน์มงคล วิบูลย์สฤณผล ธนสารสมบุรณ์ อุดมเกียรติยศ
เทชานภาพทุกประการ เทอน

ให้ชงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นดำรงราชานภาพ ถือสักคินา 600

ให้ชงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นปราชยพรพล ถือสักคินา 400

ให้ชงตั้งสมุหบัญชี เป็นหมื่นสกลคนารักษ์ ถือสักคินา 300

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง 3 นี้ ทำราชการในหลวงและในกรม
ตามหย่างทำเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้า
ต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีความสุขสวัสดิ์จเร็น เทอน.

พระรูปกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

คำประกาศเดือน กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ເປັນ

กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระพุทธสาสนกาล เป็นอภิศกคาลังแล้ว ๒๔๔๒
พรพสาขัตยบันกาล จันทรคตินิยม วราหสังวัชร กติกมาส สกขักส์
อติมคิตี สุกรวาร สุริยคคิกาล รัตนโกสินทรสก ๑๑๘ พริสจิกายน
มาส ทสม มาสาหคณพิเสส ขวิเนทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ฯ ๑๒๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ทรงยังค้ำับการทหานมหาดเล็กรักษาสวรรค์ กรมกองแก้วจินดา กรมแผนที่ และจัดการตั้งโรงเรียน อันเป็นความชอบความกมีปรากฏอยู่ในประกาศตั้งกรมเมื่อ บัชชอดิสก จุลลศักราช 1218 นั้น แล้ว สืบแต่นั้นมาได้ซึ่งเลื่อนตำแหน่งเป็นนายพลตรีผู้ช่วยบัญชาการทหานบก และจัดการโรงเรียนทั้งปวงอยู่อย่างเดิมด้วย จนได้ตั้งขึ้นเป็นกรมเสกสาธิการ แล้วได้เป็นกัมมีการจัดตั้งโรงพยาบาล ยังค้ำับราชการในกรมสังคการและธัมการ เมื่อรวบรวมตำแหน่งทั้งปวงขึ้นยกขึ้นเป็นกะชวงธัมการ จึงได้ซึ่งพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ๑ ให้ย้ายจากหน้าทราชการทหานบก มาเป็นอธิบดีกะชวงธัมการ ได้ซึ่งจัการราชการในหน้าทวางแบบอย่างราชการทั้งปวงในกะชวงซึ่งรวมขึ้นใหม่นั้น โดยพระสติปัญญาสามารถและความอดสาหะเป็นอันมาก นับว่าเป็นอันได้

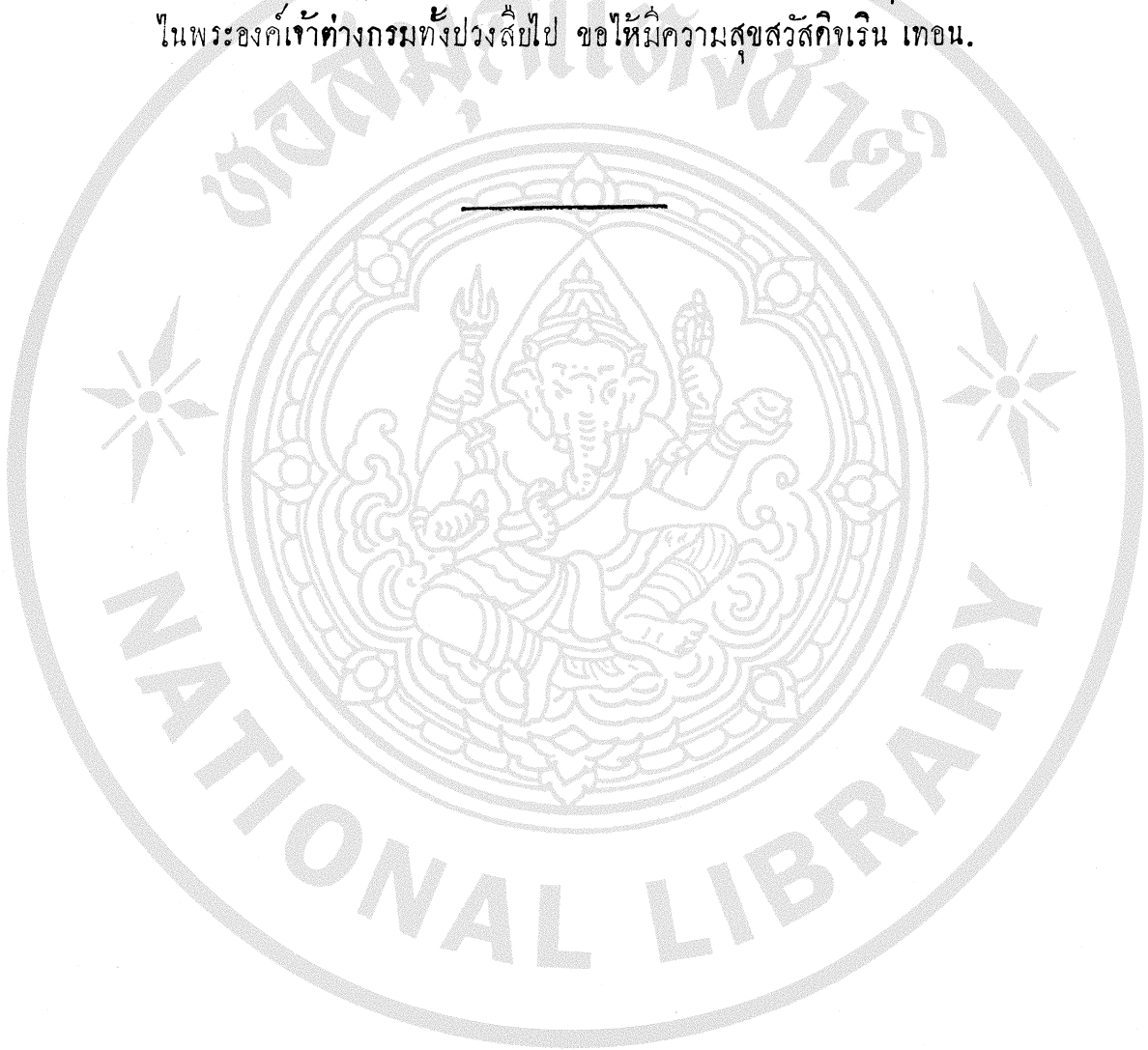
ทั้งต้นการเสกสาเป็นแบบหย่าง ซึ่งได้จัดการเรียนสืบมานะบัดนี้ ได้ซึ่ง
 แต่งตำราเรียนหย่าง มีแบบเรียนเร็วเป็นต้น และได้ซึ่งรับตำแหน่ง
 เป็นราชทูตพิเศษออกไปยังนานาประเทศในยุโรป ทั้งเมืองอียิปต์และ
 อินเดีย ครั้นเมื่อเสกเกิดกลับจากราชการนั้น จึงซึ่งพระกรุณาโปรด
 เกล้า ฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ครั้นเมื่อซึ่งพระราชดำริจะ
 จัดการปกครองพระราชอาณาเขตให้เป็นการกวัดจั่นมั่นคง และเป็น
 การสวทกในการปกครองขึ้น จึงซึ่งพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยก
 หัวเมืองจากกลาโหมและกรมท่ามารวมในกระทรวงมหาดไทย แบ่ง
 พระราชอาณาเขตเป็นมณฑล จัดการปกครองรักษาสืบแบบหย่างทั่วไป
 ทุกแผนก พระเจ้าอนึ่งยาเทอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ซึ่งรับ
 จัดการวางแบบหย่างปกครองทั้งปวงซึ่งเป็นการใหญ่ยิ่งยากที่จะสำเร็จ
 ได้ อาศัยพระสติปัญญาอันสุขุมคัมภีรภาพและพระอุสาหะฉันทวิริย
 อันแรงกล้า ประกอบด้วยการเสกสาแบบหย่างและความเป็นไปอยู่ทั้ง
 ภายในและภายนอก กอบไปด้วยพระสติปัญญาไตร่ตรองเลือกเฟ้น ทั้ง
 มีความซื่อตรงดำรงในความสัตย์จริงมิได้หันไปนอกคติทั้งปวง กอน
 ยกย่องว่าเมื่อซึ่งพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เริ่มจัดตั้งการกระทรวงไกรกรม
 ไค ก็ซึ่งสามารถที่จะจัดการฉลองพระเดชพระคุณ ให้สำเร็จเป็นคน
 มั่นคงยั่งยืนเป็นหลักถานแบบหย่างได้ทั้งพระราชประสงค์ทุกหน้าที่มา
 เป็นเหตุให้เจริญพระเดชานุภาพ และเป็นความสุขแก่ประชาราษฎรทั่ว
 พระราชอาณาเขต นับว่าเป็นความชอบพิเศษยิ่งใหญ่มาก และมีพระหฤทัย
 งามรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สนิชชิตชอบพระราชอัธยาศัย

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสแห่งใดทั้งในพระราชอาณาเขตและนอก
ประเทศ ก็โปรดตามเสด็จพระราชดำเนินและจัดการทั้งปวงเพื่อให้เป็น
ที่ซึ่งพระสำราญและเป็นการสรวลก็แทบทุกครั้ง เป็นที่ไว้วางพระราช
หฤทัยอันสนิท เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรป โปรด
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ปรึกษาของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ
ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ด้วยพระองค์หนึ่ง มีพระอริยา
ลักษณะมั่นคงยั่งยืน และมีไมตรีอารีทั่วไปในประชมชนทั้งปวง ประกอบ
ด้วยความสามารถในราชกิจทั้งปวงมาแล้วนั้น ซึ่งพระราชดำริเห็น
สมควรที่จะยกขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนา เลื่อนพระเจ้าน้อง
ยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่
มีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ นาคนาม ซึ่งศักดินา 15000 ตามพระราชกำหนด
หย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จึงทรงเจิมพระชน
มายุ พรหม สุข พล ปติมาน คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒน์
มงคล วิบุลยสุภผล อันสารสมบุรณ์ อุดมเกียรติยศ เกษานุภาพทุก
ประการ

ให้ซึ่งเลื่อนเจ้ากรม เป็นหลวงดำรงราชานุภาพ	ถือศักดินา 600
ให้ซึ่งเลื่อนปลัดกรม เป็นขุนปราบปรามพล	ถือศักดินา 400
สมุหบัญชี คงเป็นหมื่นสกลคนารักษ์	ถือศักดินา 300

ให้ผู้ที่ได้เลื่อนตำแหน่งคงตำแหน่งยศทั้ง 3 นี้ ทำราชการใน
หลวงและในกรมตามอย่างทำเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี
ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ขอให้มีความสุขสวัสดิ์เจริญ เทอญ.

พระรูปกรมหลวงดำรงราชานุภาพ

พระบรมรูปรัชกาลที่ ๖

พระราชทานเมืองนวัตกรรม

พ.ศ. ๒๕๕๔

พระราชหัตถ์ทรงเขียนในพระบรมรูป
วชิราวุธ ป.ร.

ถวายเป็นพระตำราฐานภาพ ผู้เป็นญาติผู้ใหญ่ที่นับถือ
เป็นมนตรีที่ไว้วางใจ และเป็นสหายที่ต้องอาศัยไสรยมาช้านาน ใน
วันขึ้นตำหนักใหม่

วันที่ ๑๗ มกราคม ร.ศ. ๑๓๑

ประกาศเตือน กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

เป็น

กรมพระดำรงราชานุภาพ

สุภมัสสั พระพุทธศาสนากาล เป็นอศิศภาค 2454 พรรสา กาล
ปัตยุบัน จันทรโคจร วราหส์มพัตสร กรรทิกมาส กาลปักส์ ฉลัคคิ
โสรวาร สุริยคคิกาล รัตนโกสินทรสก 130 พรรสิจายนมาส เอกา
ทสมสุรทิน โดยกาลนิยม

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอชิรวาธุ ฯ พระมังกุตเกล้าเจ้า
หุ้ยหัว ซงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราช
านุภาพ อันเป็นพระอนุชาผู้เป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัยไว้วางพระราช
หรัทัย แห้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าหุ้ยหัวพระองค์หนึ่ง มี
พระคุณวิเสสต่าง ๆ เป็นอเนกประการทั้งปรากฏหุ้ยในประกาศรับพระ
สุพรรณบัตรตั้งและเลื่อนกรมทั้ง 2 ครั้งนั้นแล้ว แต่นั้นมาก็ได้ซง
ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตลอดมาจนกาลบัดนี้ มี
พระหรัทัยเอื้อเฟื้อในสรรพกิจอันเกี่ยวข้องด้วยการปกครอง ทำนุบำรุง
ประชาราสตรให้มีความผาสุก และบ้านเมืองรียบคายนคังพระบรมราช
ประสงค์ ไซ้ว่าจะเพียงแต่ซงระวังราชการให้คังหุ้ยเท่าที่ใดเคยกระทำ
มาแล้วเท่านั้นก็หามีได้ ยังซง พระอุสาหะดำริการงานเพื่อให้เป็นผล
จเรินรุ่งเรืองยิ่งซงตามทีสมควนจะจติไปได้ แต่มีไซ้ว่าจะซงปฏิบัติ

ราชกิจแต่เฉพาะที่เข้ามาในส่วนนครหลวงมณฑลไทยฝ่ายตะวันออกเท่านั้น ยังได้รับราชการเป็นประจำคราวในแผนกต่าง ๆ ทั้งเป็นมนตรีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงพอพระราชหฤทัยตรัสปรึกษาการทั่วไป นอกจากนั้นยังได้ทำราชการซึ่งนับว่าเป็นส่วนในพระองค์ด้วยอีกเป็นหลายประการ เช่น จักวางกำหนดการเสด็จพระราชดำเนินประพาสในที่ต่าง ๆ และตามเสด็จพระราชดำเนินไปในกระบวน เสด็จประทับที่เสนาบดี ให้การประพาสเป็นไปโดยสะดวกเรียบร้อยดังนี้เป็นต้น

ราชการทั้งส่วนที่เป็นราชการแผ่นดินและราชการในพระองค์ ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพได้ทรงปฏิบัติมาแล้วในรัชกาลก่อนอย่างใด ครั้นมาในรัชกาลปัจจุบันก็ยังทรงปฏิบัติอยู่เช่นนั้นด้วยความจงรักภักดี ทั้งเฝ้าพระทัยใส่ในการสืบเสาะ และในสิ่งซึ่งเห็นว่าจะเป็นคนประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ได้ทรงช่วยสนองพระเดชพระคุณ โดยเต็มพระทัย เพื่อการดำเนินไปโดยดีและเร็วทันพระบรมราชประสงค์ เช่น การโรงเรียนข้าราชการพลเรือน การจัดการตั้งเลขาธิการและลูกเสือในหัวเมืองเป็นตัวอย่าง มีพระอภัยมณีอันสมบูรณ์รอบคอบ กอบด้วยสติปัญญาสำหรับวิริยภาพ ทั้งตั้งพระองค์ไว้ในที่อันควรต่อชนทุกชั้น สมควรที่จะได้เลื่อนอิสริยยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมฝ่ายในอันควรเคารพต่อไปได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ขึ้นเป็นกรมพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ อิศริยาลาภยทินทร สยามวิจิตรินทรวโรปการ มโหฬารราชกิตยานุสร

พระรูปกรมพระดำรงราชานุภาพ

อาทรรพการสวัสดิ์ วรรัตนปัญญาสาพิเสส นรินทรวิเชียร
 ขรรณวสีธิสย สรรตณทรียคณาภา อุตมเทศานภาพพิตร นาคนาม
 ให้ซึ่งสักกีน 15000 ตามพระราชกำหนดหย่างพระองค์เจ้าต่างกรม
 ในพระบรมมหาราชวัง จงชงเริ่นพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ
 คุณสารสมบัตี สรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคล วิบุลยสุภผลสถลเกียรติยศ
 เคารนภาพมโหลารทุกประการ

ให้ซึ่งเลื่อน เจ้ากรม เป็นพระตำรวจราชานภาพ ถือสักกีน 800

ให้ซึ่งเลื่อน ปลัดกรม เป็นหลวงปราบปรบพล ถือสักกีน 600

ให้ซึ่งเลื่อน สมุหบัญชี เป็นขุนสกลคณารักษ์ ถือสักกีน 400

ให้ซึ่งไต่เลื่อนบันดาสักกีกทั้ง 3 นี้ ทำราชการในหลวงและใน

กรมตามหย่างทำเนียบ เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้า
 ต่างกรมทั้งปวงสืบไปให้มีความสุขสวัสดิ์เจริญ เทอณ.

ประกาศเลื่อน กรมพระดำรงราชานุภาพ

เป็น

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท เป็นองค์ที่ 2472 พระราช
ราชูปถัมภ์ สวรรคตสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท อัครมหาเสนาบดี
โดยกาลบริวาร

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปกฯ พระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราช
านุภาพ เป็นพระบรมวงศ์พระองค์หนึ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว ได้ทรงฝึกสอนวิธีประศาสน์ราชการ และสามารถบริหารการ
ส่นองพระเดชพระคุณได้ทั้งพระราชทรัพย์ในตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ จน
ถึงได้เป็นเสนาบดีตำแหน่งสำคัญมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระ
บรมชนกนาถซึ่งยกย่องพระสติปัญญา และพระวิริยะอุตสาหะ ทั้ง
พระอิสริยยศโดยตรงดำรงเสนาบดีจตุรวิตร ปราบกตัญญูในประกาศตั้งกรม
เมื่อ พ.ศ. 2429 และประกาศเลื่อนกรมเมื่อ พ.ศ. 2442 นั้นแล้ว

ถึงรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรง
ยกย่องว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ได้ทรงปฏิบัติ
ราชการส่นองพระเดชพระคุณสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมาอย่างใด ซึ่ง
ปฏิบัติต่อพระองค์อย่างนั้นด้วยความจงรักภักดี สมควรเป็นพระราช

พระราชหัตถ์ซึ่งเขียนบนพระบรมรูป
ประชาธิปไตย ป.ร.

ถวายอากรมด้วยความรักและนับถือ และโดยระลึกถึงพระคุณ
และน้ำพระทัยเมตตาอารี ซึ่งได้ทรงมีแก่หม่อมฉันมาแต่เด็ก
วันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

วงศ์ผู้ใหญ่อันควนเคารพ ทั้งแจ้งหยาในประกาศเลื่อนกรมเมื่อ พ.ศ. 2454 อีกครั้งหนึ่ง แต่ในรัชกาลที่ 6 นั้น เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ได้ซึ่งรับราชการเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่รัชกาลที่ 5 สืบมาได้ถึง 23 ปี อ่อนพระกำลังลงจนเกิดอาการประชวร รู้สึกพระองค์ว่าจะไม่สามารถทำราชการหนักในตำแหน่งสำคัญ ให้เรียบร้อยได้ดังแต่ก่อน จึงกราบบังคมทูลขอเวนคืนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระราชปรารภถึงความชอบความดีที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ได้มีมามากแต่หนหลัง จึงซึ่งพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีที่ปรึกษา แล้วทำหัตถ์มอบพระราชประสงค์ ให้ซึ่งอำนวยการจัดหอพระสมุดสำหรับพระนคร อันซึ่งพระราชดำริว่า เป็นการสำคัญสำหรับบ้านเมือง แต่ไม่เป็นการหนักเกินพระกำลังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ก็รับสนองพระเดชพระคุณ ได้ซึ่งพระอุสาหะรวบรวมตรวจค้นเรื่องโบราณคดีและวรรณคดีต่าง ๆ สดงให้ปรากฏแพร่หลาย ทั้งซึ่งพระนิพนธ์หนังสือขึ้นไว้เป็นแบบฉบับทั้งหลายเรื่อง เป็นขั้จยให้เจริญความนิยมในการพิมพ์หนังสือ แยกวิชาความรู้ เป็นประโยชน์แก่มหาชนสืบมาจนบัดนี้ ครั้นเมื่อหายประชวร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริให้ชวนให้กลับเข้าซึ่งรับราชการ เป็นกัมีการสถาการคลัง และกัมีการทำประมาณกตหมายแพ่งและพาณิชย์ แล้วซึ่งพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีประจำตำแหน่งอีกในกระทรวงมรธาธร ค่อนนั้นมาโปรด

ให้เป็นกัมมการองคมนตรีที่ทรงขบประมาณแผ่นดินด้วย อนึ่ง ในคราว
เมื่อสมเด็จพระราชดำเนินจากพระนคร และโปรดให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมหลวงนครราชสีมา เป็นผู้สำเร็จราชการรักษาสวรรค์นั้น ก็ซึ่ง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราช
านุภาพ เป็นที่ปรึกษา ครั้นต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราช
สีมามีถึงคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชภาระเป็น
ผู้สำเร็จราชการรักษาสวรรค์ในตอนปลายรัชกาลที่ 6 พระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ก็ได้ทรงรับตำแหน่งเป็นที่ปรึกษา
อย่างเดียวกัน เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งชายพระชนก
ในพระปรีชาสามารถของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
แต่ในคราวที่ทรงร่วมราชการด้วยกันนั้น

ครั้นถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อซึ่งพระราชดำริตั้งอภิรัฐมนตรีสภา
จึงซึ่งเลือกพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เป็นอภิรั
ตมนตรีพระองค์หนึ่ง ก็ได้ซึ่งปฏิบัติราชการในหน้าที่อันสำคัญด้วยพระ
ปรีชาสามารถ และความซื่อตรงจงรักภักดี เป็นกำลังในราชกิจสืบมา
จนบัดนี้

อนึ่ง หอพระสมุดสำหรับพระนครนั้น เมื่อถึงรัชกาลปัจจุบันนี้
ซึ่งพระราชดำริว่าเงินเป็นหลักฐานมั่นคงแล้ว สมควรจะขยายการ
ให้เกิดประโยชน์ออกไปถึงแผ่นดินอื่น ๆ อันเป็นเครื่องอนุเคราะห์
โปรดให้ตั้งราชบัณฑิตสภา มีแผนกวรรณคดี ไวยากรณ์ และศิลปการ

พระรูปสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

บำรุงวิชานั้น ๆ ให้รุ่งเรืองยิ่งขึ้น และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เป็นตำแหน่งนายก
ในสถานนั้น ก็สามาถยังประโยชน์ให้เกิดแก่วิชาในแผนกต่าง ๆ เป็น
อันดีมาตังพระราชประสงค์ และเป็นการเพิ่มพูนเกียรติยศของบ้าน
เมืองด้วยอีกสถานหนึ่ง

นอกจากพระเกียรติคุณดังได้พรรณามา ยังควนยกย่องว่าพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงคุ้นเคยราชการระหา
ผู้อื่นเสมอเหมือนได้โดยยาก เพราะได้ทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่ง
สำคัญมาช้านาน นับถึง 3 รัชกาล และได้ทรงทำคุณประโยชน์แก่
ราชการบ้านเมืองมาเป็นอันมาก แม้จะเว้นพระชนมายุยังขึ้นแล้วก็มีได้
หย่อนพระวิริยะ ยังทรงอุสาหะสนองพระเดชพระคุณด้วยความจงรัก
ภักดีแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในเวลานี้ก็ขึ้นว่าเป็นพระบรมวงศ์
ผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นหลักราชการและเป็นที่ยังไว้วางพระราช
หฤทัย ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของคนทั้งหลายทั่วไปเป็นอันมาก สมคว
จะเลื่อนพระเกียรติยศถาบันครั้งสักให้สูง สมกับที่เป็นพระบรมวงศ์
อันสูงพระคนวิเศษ

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบันฑูรสรุสังหนาท คำหรัสสั่ง
ให้เลื่อนกรม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เป็น
สมเด็จพระยา มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อิศริยลาภยทินทร

สยามวิธีคันทรวโรปกรณ์ โทลารวัดประสาธน์ บัณฑิตราชวรานุสติก
ไพศาลราชกริตยการี โยธานคตปวัตตาสตรโกศล คัมภีร์นิพนธ์
นิรุกติยคิภาณ ราชบัณฑิตวิธานนิตินิมิตถ์ สักสากิวัณนียวาที ชันติ
สัตยศรีสุริยธาดา วัฒนรัตนขณณาอาชวาลย์ พุทธาทิไตรสรนาทร
พิเศศคุณาภรณ์ ธิมมิกนากยพิตร นาคนาม ให้ชงสักกีนา 35000
เปณพิเศศ ในตำแหน่งพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ในพระบรมมหา
ราชวัง จงชงเริ่นพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปติภาณ คนสารสมบัติ
สรรพสิริ สวัสดิพิพัฒน์มงคล วิบุลยสุนผลเกียรติยศ อีสริยสักกีกิเทศา
นุภาพมโหลารทุกประการ

ให้ชงเลื่อนเจ้ากรม เปนพระยาคำรงราชานุภาพ ถือสักกีนา 1000
ให้ชงเลื่อนปลัดกรม เปนพระปราชญ์พรหม ถือสักกีนา 800
ให้ชงเลื่อนสมุหบดี เปนหลวงสกลคนารักษ์ ถือสักกีนา 500
ให้ผู้ซึ่งได้เลื่อนตำแหน่งยศทั้ง 3 นี้ ทำราชการในหลวงและ
ในกรม ตามอย่างทำเนียมเจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบดี ในพระองค์
เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีความสุขสวัสดิเจริญ เทอน.

พระรูปที่ติดในสมุดประวัติรับราชการ ซึ่งถ่ายที่กรุงลอนดอน
เมื่อเสด็จยุโรปครั้งแรก ใน พ.ศ. 2434

คัดจาก
สมุดพระประวัติขงรับราชการ
ซึ่งตรั้บอกข้อความให้กรอกลงไว้ด้วยพระองค์เอง
เมื่อ พ.ศ. 2466

นามเดิม พระองค์เจ้าศิวิมลมาร นามสกุล คีตกุล
เกิดวันเสาร์ เดือน 7 แรม 9 ค่ำ ปีจอ จ. ศ. 1224
ตรงกับวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2405

นามบิดา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นามมารดา เจ้าจอมมารดาชุ่ม ท.จ.ว. นามภรรยา หม่อมเจื้อย ท.จ.

นามบุตรชายคนโต หม่อมเจ้าจุลฑล ท.จ. สังกัดกรมมหาดเล็ก

เกิดที่ตำบล พระบรมมหาราชวัง

ข้าพเจ้า..... จังหวัดพระนคร

ตำแหน่ง.....

รูปพรรณ.....

อุปสมบทเป็นสามเณรแล้วไปอยู่วัดบวรนิเวศ ฯ พ.ศ. 2418

เป็นพระภิกษุแล้วไปจำพรรษาอยู่วัดบวรนิเวศมีพระวัด ขางปิ่น

แรกเข้ารับราชการเป็นนักเรียนนายร้อยมหาดเล็ก (ราชวัลลภ) ใน

กรมมหาดเล็ก ร. ๓. กระทรวงกลาโหม

เมื่อวัน..... เดือน..... พ.ศ. 2418

เข้ารับราชการในกระทรวงมหาดไทยเมื่อวันที่ 1 เดือนเมษายน พ.ศ. 2435

ลายมือชื่อนาม.....

การเล่าเรียนและคุณวุฒิ

ศึกษาหนังสือไทยในสำนักขุนแสงและขุนปานราชินิกุล ในพระบรมมหาราชวัง ภาสาบาลีในสำนักพระยาปริยัติธัมมธาดา (เข้ม) และหลวงธำมัญญ์จันทน์ (จ้อย) ภาษาอังกฤษในโรงเรียนหลวง นายพรานชัยยอช แปะเคอร์สัน เป็นอาจารย์

วิชาทหาร ในสำนักหลวงรัตนยกุล (เล็ก)

ความรู้รึถึประสาธน์และโบราณคดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งสอน

ทรงผนวคสามเณร นวักพระสรวิทันสาธการาม แล้วไปประทับวัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระบรมพระยาปวเรศวรียาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สรี) ถวายศีล

ทรงผนวคเป็นพระภิกษุ นวักพระสรวิทันสาธการาม แล้วไปประทับวัดราชประดิธ และจำพรรสาที่วัดนิเวศธัมมประวัติ บ้างปอิน สมเด็จพระบรมพระยาปวเรศวรียาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระสังการาช (ส่า) เป็นพระกัณฐาจารย์ พระอมรภาวิธชิต (ช่อน) วัดนิเวศ ฯ สอนพระธัมมวินัย

ยศ

มหาอำมาตย์เอก วันที่ 20 เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2454

ยสพิเสส

เป็น องคมนตรี วันเสาร์เดือน 6 ขึ้น 9 ค่ำ พ.ศ. 2430

เป็น รัฐมนตรี วันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2437

เป็น มหาเสวกเอก วันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2455

เป็น จางวางเอก วันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2456

เป็น นายทหานพิเสสกรมทหานรักษาวัง ฯ วันที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2456

บันดาสักดิ์ประทวนหรือสัณยาบัตร

พ.ศ. 2420 เป็นนายร้อยตรีทหานรบ

พ.ศ. 2422 ว่าที่นายร้อยโท ยังกัษทหานม้า

พ.ศ. 2422 เป็นนายร้อยเอก ราชองครักษ์

นะวันจันทร์เดือน 9 แรม 3 ค่ำ พ.ศ. 2423 เป็นนายพันตรี ราชองครักษ์

นะวันศุกร์เดือน 8 แรม 7 ค่ำ พ.ศ. 2428 เป็นนายพันโท ราชองครักษ์

นะวันศุกร์เดือน 6 แรม 4 ค่ำ พ.ศ. 2429 ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่น ฯ

นะวันศุกร์เดือน 8 แรม 13 ค่ำ พ.ศ. 2431 เป็นนายพลตรี ทหานบก

วันที่ 10 พฤศจิกายน 2442 ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตรเป็น
กรมหลวง ฯ

วันที่ 29 สิงหาคม 2444 เป็นนายพลโท ราชองครักษ์พิเสส

วันที่ 11 พฤศจิกายน 2454 ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตรเป็น

กรมพระ ฯ

วันที่ 16 กรกฎาคม พ.ศ. 2466 เป็นนายพลเอก ราชองครักษ์พิเศษ

วันที่ 8 พฤศจิกายน 2472 ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตรเลื่อน
เป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี

ลำดับตำแหน่งและเงินเดือน

พ.ศ. 2418 เป็นนักเรียนนายร้อย เงินเดือน 16 บาท

พ.ศ. 2420 เป็นนายร้อยตรีทหามมหาดเล็ก
บังคับกองแถว เงินเดือน 40 บาท

พ.ศ. 2422 ว่าที่นายร้อยโท บังคับทหามม้า
ในกรมทหามมหาดเล็ก เงินเดือน 48 บาท

พ.ศ. 2422 เป็นนายร้อยเอก ราชองครักษ์
ประจำพระองค์ เงินเดือน 80 บาท

พ.ศ. 2422 ว่ากรมครัวเข้าต้น เงินเดือน 80 บาท

ในวันขึ้นเงินเดือน 9 แรม เป็นนายพันตรี ผู้รับ
3 คำ พ.ศ. 2423 พระบรมราชโองการ
ว่ากรมทหามมหาดเล็ก เงินเดือน 120 บาท

พ.ศ. 2424 ว่ากรมกองแก้วจินดา เงินเดือน 120 บาท

23

นเรศวรสุกรีเกษม 8 แรม	เป็นนายพันโท ผู้บังคับ	
7 ค่ำ พ.ศ. 2428	การทหานมหาดเล็ก	เงินเดือน 210 บาท
นเรศวรสุกรีเกษม 9		
แรม 9 ค่ำ	ว่ากรมแผนที่	เงินเดือน 210 บาท
นเรศวรสุกรีเกษม 5 แรม	เป็นพนักงานไทย ผู้ช่วย	
1 ค่ำ พ.ศ. 2430	ชั้นการทหานบก	เงินเดือน 240 บาท
นเรศวรสุกรีเกษม 8 แรม		
13 ค่ำ พ.ศ. 2431	เป็นนายพลตรี	เงินเดือน 500 บาท
วันที่ 5 เมษายน พ.ศ.	เป็นผู้กำกับการกรม	
2432	ธิการ	เงินเดือน 500 บาท
พ.ศ. 2433	เป็นอธิบดีกรม	
	สถิติการ	เงินเดือน 500 บาท
วันที่ 1 เมษายน พ.ศ.	เป็นเสนาบดีกระทรวง	
2435	มหาดไทย	เงินเดือน 1000 บาท
คงตำแหน่งเดิม เงินเดือน (เลื่อนโดยลำดับจนถึง) 3200 บาท		
วันที่ 29 สิงหาคม	เป็นเสนาบดีกระทรวง	
พ.ศ. 2466	มรชากร	เงินเดือน 3300 บาท
พ.ศ. 2466	เสนาบดีกระทรวง	
	มรชากร	เงินเดือน 3500 บาท

วันที่ 28 พฤศจิกายน

พ.ศ. 2468

เป็นอธิบดีมนตรี

เงินเดือน 3600 บาท

ลำดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญ

นพรัตน์หัตถ์

เดือน 12 แรม 12 ค่ำ

พ.ศ. 2421

ตราทศทิศจอมเกล้า ท. จ.

นพรัตน์หัตถ์ 4 ขน

12 ค่ำ พ.ศ. 2423

ตรามงกุฏสยามชนบท 4

พ.ศ. 2423

ตราทศทิศจอมเกล้าวิเศษ ท. จ. ว.

นพรัตน์หัตถ์ 12

แรม 2 ค่ำ พ.ศ. 2425

ตรามงกุฏสยามชนบท 3 ม. ม.

นพรัตน์หัตถ์ 6

แรม 4 ค่ำ พ.ศ. 2429

ตรามหาจักรีบรมราชวงศ์

นพรัตน์หัตถ์ 6

แรม 4 ค่ำ พ.ศ. 2429

ตรามงกุฏสยามชนบท 2 จ. ม.

นพรัตน์หัตถ์ 9

ชน 5 ค่ำ พ.ศ. 2431

ตรามงกุฏสยามชนบท 1 ม. ส. ม.

วันที่ 20 มกราคม 2433

เหรียญกษาปณ์ 100 บาท

วันที่ 22 มกราคม 2433

ตราช้างเผือกชนบท 2 จ. ช.

๒๕

- วันที่ 16 พฤศจิกายน 2436 ตรวจปลมจุลจอมเกล้า ป. จ.
- วันที่ 2 ธันวาคม 2436 เข็มราชการแผ่นดิน เหยียนคุดคี่มาลา
- วันที่ 3 ธันวาคม 2436 ตรวจข้างเผือกชั้นที่ 1 ม. ช.
- วันที่ 8 ธันวาคม 2436 เหยียนจักรมาลา
- วันที่ 21 กันยายน 2441 เหยียนราชินี
- วันที่ 24 มกราคม 2441 เข็มราชการในพระองค์ เหยียนคุดคี่มาลา
- วันที่ 21 กันยายน 2443 ตรวจปลมจุลจอมเกล้าวิเศษ ป. จ. ว.
- วันที่ 27 มกราคม 2444 ตรวจพรตนาถราชวรารณ์
- วันที่ 2 กุมภาพันธ์ 2444 เหยียนรัตนารณ์ รัชกาลที่ 5 ชั้นที่ 2
- วันที่ 3 ตุลาคม 2446 เหยียนทวิภาติเสกทองคำ
- วันที่ 23 ตุลาคม 2447 เหยียนรัตนารณ์ รัชกาลที่ 4 ชั้นที่ 2
- วันที่ 20 กันยายน 2450 เข็มประพาสยุโรป
- วันที่ 30 พฤศจิกายน 2450 เหยียนรัชมงคตทองคำ
- วันที่ 10 พฤศจิกายน 2451 เหยียนรัตนารณ์ รัชกาลที่ 5 ชั้นที่ 1
- วันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2452 เข็มพระชนมายุชั้นที่ 1
- วันที่ 30 ธันวาคม 2453 เหยียนรัตนารณ์ รัชกาลที่ 6 ชั้นที่ 1
- วันที่ 29 พฤศจิกายน 2454 ตรวจชีรมาลา
- วันที่ 26 สิงหาคม 2454 ตรวจรัตนวรารณ์

- วันที่ 10 พฤศจิกายน 2456 ความหมายปรมาภรณ์ช้างเผือก
 วันที่ 30 ธันวาคม 2466 ความหมายสิริมงกุฏ
 วันที่ 22 มีนาคม 2468 เหรียญสารทูลมาลา (เลื่อยป่า 15 ปี)
 วันที่ 6 พฤศจิกายน 2469 เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ 7 ชั้นที่ 1

เครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญต่างประเทศ

- เมื่อยังเป็นราชวงศ์กรีก อยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก ได้รับ
 ตราเชนคัมมิตริสเซนตลาซริส ของอิตาลี ชั้นที่ 2
 ตรามงกุฎเวนคิช ของแมคเลนเบิร์ก ชั้นที่ 2
 ตรากาลระกะฮัว ของซาไว ชั้นที่ 2
 ตราคาบ ของสวีเดน ชั้นที่ 2
 ตราเชนคัมมิตริสเซนตลาซริส ของรัสเซีย ชั้นที่ 1
 เมื่อเป็นราชทูตพิเศษไปยุโรป พ.ศ. 2434 ได้รับ
 ตราลียองคอนเนอรั ของฝรั่งเศส ชั้นที่ 2
 ตราออฟฟิเชียนตริกรักซอง ของฝรั่งเศส ชั้นที่ 1
 ตราเคเนบรอก ของเคนมาร์ค ชั้นที่ 1
 ตราแกอินซีแคง ของปรัสเซีย ชั้นที่ 1
 ตราเชนคัมมิตริสเซนตลาซริส ของรัสเซีย ชั้นที่ 1
 ตราออสมานียา ของเตอร์กี ชั้นที่ 1

ตราวิจิตร ของกรีก ชั้นที่ 1

ตราเซนต์มอริสเซนส์ลาซาร์ ของอิตาลี ชั้นที่ 1

เมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2435 ใ้รับ

ตราอาทิจุฑย์ของญี่ปุ่น ชั้นที่ 1

ตราลียงคอนเนอร์ ของฝรั่งเศส ชั้นที่ 1

ตราอาทิจุฑย์บนคอกปอลิเน ของญี่ปุ่น ชั้นที่ 1

ตรามงกุฎอิตาลี ชั้นที่ 1

ตราเซนต์โลดอน ของบริติช ชั้นที่ 1 พิเศษ

ตราว้าวาร์ ของสวีเดน ชั้นที่ 1

วันที่ 31 ธันวาคม 2466 ตรามงกุฎเบลเยียม ชั้นที่ 1

พ.ศ. 2470 ตราเซนต์ไมเกล แอนน์ เซนต์ยอร์ชของอังกฤษ ชั้นที่ 1

วันที่ 25 กรกฎาคม 2473 ตราช้างเผือกชั้นที่ 1 ของประเทศเคนมาร์ค

วันที่ 7 สิงหาคม 2473 ตราราชสีห์ ชั้นที่ 1 ของประเทศเนเคอแลนด์

ราชการพิเศษ

วันพรทิสบก เดือน 9 แรม 9 ค่ำ พ.ศ. 2428 จัดตั้งกรมแผนที่

วันอังคาร เดือน 4 แรม 14 ค่ำ พ.ศ. 2429 เป็นกัม การจัดตั้งโรง

พยาบาล

พ.ศ. 2430 เป็นผู้กระการสเด็จพระพาสตั้งแต่ พ.ศ. นี้ และต่อมาจน

พ.ศ. 2458

- พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นสถานายกหอพระสมุทวชิรฉาน ครั้งแรก
- พ.ศ. ๒๔๓๓ จัดตั้งกรมสักสาคการ
- วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๓๓ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ไปรับ ธารวิษ
รชทายาทรุสเซีย ที่เมืองสิงคโปร์
- วันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๔๓๔ เป็นราชทูตพิเศษต่างพระองค์ไปยุโรป
อียิปต์ และประเทศอินเดีย
- วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๓๘ เป็นบรรณารักษ์ หอ พระ สมุทวชิร ฉาน
ครั้งที่ ๑
- วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๔๓๙ เป็นสารานุกรม หอพระสมุทวชิรฉาน
- วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๔๔๐ เป็น บรรณารักษ์ หอ พระ สมุท วชิร ฉาน
ครั้งที่ ๒
- วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๔๔๓ เป็นกัมการจั้ตั้งหอพุทธศาสนสังคหะ
- พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับเลือกเป็นผู้บำรุงราชกรัฑาตโมสร
- วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๔๔๖ เป็นบรรณารักษ์ หอ พระ สมุท วชิร ฉาน
ครั้งที่ ๓
- วันที่ ๗ เมษายน ๒๔๔๗ ได้รับเลือกเป็นอนุปถัมภกสยามสมาคม
- พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็น บรรณารักษ์ หอ พระ สมุท วชิร ฉาน
ครั้งที่ ๔
- วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๔๘ เป็นกัมการหอพระสมุทวชิรฉาน เมื่อ
ซงตั้งเป็นหอพระสมุทสำหรับพระนคร

29

- วันที่ 15 เมษายน 2451 เป็นกัมมีการตรวจคดหมายลักสนะอาณา
 วันที่ 1 มกราคม 2453 เป็นสถานายกจัดการโรงเรียนข้าราชการ
 พลเรือน
 พ.ศ. 2457 เป็นกัมมีการตรวจโรงเรียนมหาดเล็กหลวง
 วันที่ 12 สิงหาคม 2458 เป็น สถานายก หอ พระ สมทวชิร ฌาน
 สำหรับพระนคร
 พ.ศ. 2464 ได้รับเลือก เป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์
 ชาลียองฝรั่งเศส
 วันที่ 15 มิถุนายน 2465 เป็นกัมมีการตรวจชำระคดหมายแพ่งและ
 พาณิช
 วันที่ 1 พฤศจิกายน 2465 เป็นกัมมีการที่ปรึกษาสภาภาษาสยาม
 วันที่ 1 มกราคม 2465 เป็นกัมมีการในสภาการคลัง
 นอกจากราชการที่กล่าวนี้ มีการอย่างอื่น ๆ ที่ได้ทำอีก ไม่
 สามารถจะจดจำได้ เช่นเป็นนายก้านปติสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดา
 รามเป็นต้น
 วันที่ 2 กรกฎาคม 2466 เป็น สมาชิก กิตติมศักดิ์ แห่ง สโมสร
 กลาโหม
 วันที่ 19 มกราคม 2466 เป็นกัมมีการของคมนตรีตรวจงบประมาณ
 การรียจ่ายเงินของแผ่นดิน
 วันที่ 6 มีนาคม 2466 เป็นเนติบัณฑิตกิตติมศักดิ์ และสมาชิก
 วิเสสสภาเนติบัณฑิตสยาม

30

- วันที่ 28 พฤศจิกายน 2468 เป็นอธิบดีมนตรี ในรัชกาลที่ 7
พ.ศ. 2468 ได้รับเลือก เป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์
แห่งสโมสรสีกม
วันที่ 30 ธันวาคม 2468 ได้รับเลือก เป็นนายกแห่งสมาคม
สงเคราะห์สัตว์
วันที่ 4 เมษายน 2469 เป็นองคมนตรี ในรัชกาลที่ 7
วันที่ 19 เมษายน 2469 เป็นนายกรัฐมนตรีบัณฑิตสภา
วันที่ 1 มิถุนายน 2470 เป็นนายกสโมสรกอล์ฟสุโขทัย ในพระบรม
ราชูปถัมภ์
วันที่ 8 พฤศจิกายน 2473 เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ แห่งสมาคม คัน
เทชาลิกเอิร์ธของชาวอิตาลี ในกรุงเทพฯ ฯ

สมาชิกกิตติมศักดิ์ในต่างประเทศ

ประเทศอังกฤษ

1. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวง สำหรับภูมิศาสตร์ประเทศ
อังกฤษ เมื่อวันที่ 25 เมษายน 2430 Honorary Member -
Royal Geographical Society
2. ผู้อุปถัมภ์อินเดียสมาคม Patron - India Society
3. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงเอเชียติก Honorary Mem-
ber - Royal Asiatic Society

ประเทศฝรั่งเศส

1. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมเอเชียติกแห่งประเทศไทยที่กรุง
ปารีส Honorary Member - Asiatic Society of Paris เมื่อ
วันที่ 14 กรกฎาคม 2471
2. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคม เอโกลฟรังเซ เอกซแตรมโอเรียนต์
Honorary Member - Ecole Française d'Extrême - Orient
เมื่อวันที่ 17 มิถุนายน 2451

ประเทศเยอรมนี

1. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมลึปสาทรแห่งประเทศไทยที่
กรุงเบอร์ลิน Honorary Member - The East Asiatic Society of
Berlin เมื่อวันที่ 29 สิงหาคม 2470

ประเทศอิตาลี

1. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมอาคาทาเมหลวง สำหรับการศิลป
สาทรในเมืองตุริน ประเทศอิตาลี เมื่อวันที่ 21 มีนาคม 2465

ประเทศฮอลแลนด์

1. สมาชิกกิตติมศักดิ์ในสมาคมมหาวิทยาลัยเลเคน ประเทศ
เนเธอร์แลนด์ Kern Institute, University of Leiden เมื่อ
วันที่ 9 กรกฎาคม 2473

เมืองบาเตเวีย, ชวา

1. สมาชิก กิตติมศักดิ์สมาคมหลวง สำหรับการศิลปศาสตร์และวรรณคดี เมืองบาเตเวีย, ชวา Honorary Member-Royal Society of Art and Letters เมื่อวันที่ 2 กรกฎาคม 2477

ประเทศอินเดีย

1. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงเอเชียติคแห่งเบงกอล, ในอินเดีย Honorary Member-Royal Asiatic Society of Bengal, India

เสียม

วันที่ 17 มิถุนายน 2454 เป็นนายกองตรี จเรเสียม กองเสียม
ราชหลวงรักษาสวรรค์ จังหวัดพระนคร
มณฑลกรุงเทพ ฯ

วันที่ 30 กันยายน 2454 เป็นนายกองโท ตำแหน่งเดิม

วันที่ 17 กุมภาพันธ์ 2454 เป็นนายกองเอก ตำแหน่งเดิมและเป็นผู้
บังคับการพิทักษ์กองเสียมมณฑลอุดร เป็น
สภานายกจัดการลูกเสียมมณฑลอุดร ฯ

การออกจากราชการเป็นครั้งคราว

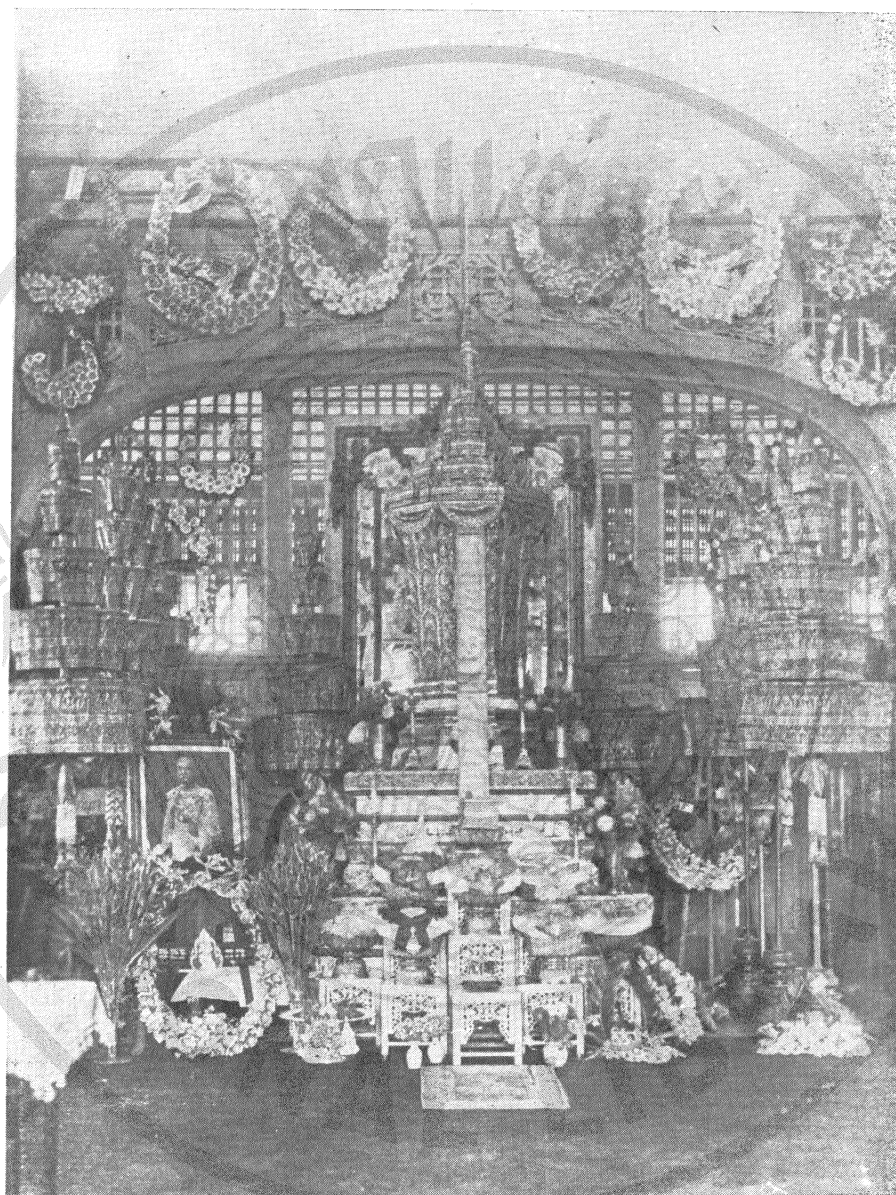
ประจวบราชถวายบังคมลา เพื่อรักษาสวรรค์ตามคำแนะนำ
ของแพทย์เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม 2458

การย้ายเปลี่ยนท้องที่หรือกรม

1. ย้ายจากผู้บังคับกองแถว ทหามมหาดเล็ก เป็นผู้บังคับทหาม
ม้าในกรมทหามมหาดเล็ก จังหวัดพระนคร
2. ย้ายจากผู้บังคับการทหามม้ามหาดเล็ก เป็นผู้บังคับการทหาม
มหาดเล็ก จังหวัดพระนคร
3. ย้ายจากผู้บังคับการทหามมหาดเล็ก เป็นราชองครักษ์ประจำ
พระองค์ จังหวัดพระนคร
4. ย้ายจากผู้บังคับการทหามมหาดเล็ก เป็นพนักงานไทยผู้ช่วย
บัญชาการทหามบก จังหวัดพระนคร
5. ย้ายจากพนักงานไทยผู้ช่วยบัญชาการทหามบก เป็นผู้กำกับการ
กรมฉมการ จังหวัดพระนคร
6. ย้ายจากผู้กำกับการกรมฉมการ เป็นอธิบดีกรมสักสาคีการ
จังหวัดพระนคร
7. ย้ายจากอธิบดีกรมสักสาคีการ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
จังหวัดพระนคร
8. ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นเสนาบดีที่ปรึกษา จังหวัด
พระนคร
9. ย้ายจากเสนาบดีที่ปรึกษา เป็นเสนาบดีกระทรวงมรุชากร จังหวัด
พระนคร
10. ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงมรุชากร เป็นอธิบดีมนตรี และนายก
ราชบัณฑิตสภา จังหวัดพระนคร

ขอความในสมุดพระประวัติซึ่งรัฐบาลพิจารณาเพียงนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เริ่ม
 ประชวรโรคพระหทัยพิการมาแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. 2484 พระอาการ
 ชงและชุกเรื่อย ๆ มา แต่ก็ไม่มีพระอาการประชวรหนักถึงลงยันทม
 เปนแต่ชงเหนื่อยเพลียและพระบาทขมบ่อยขึ้น จนถึงวันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2486 ชงรู้สึกเหนื่อยมากพวยหลังที่ใต้ซึ่งพระนิพนธ์คำนำ
 และคำอธิบาย (ยังไม่จบ) หนังสือเรื่องเจ้านายพระชนนีสิ้น เพื่อจะ
 ประทานหลานตาให้แกในงานพระชันสาครบ 60 ปีของพระเจ้าบรมวงศ์
 เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร ในวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2486 นี้
 ด้วยซึ่ง ยินดีว่าหลานรู้จักคนบิดา แต่การแต่งหนังสือให้พิมพ์โดย
 มีกำหนดเวลาเป็นการเร่งรีบ จึงชงเหนื่อยมาก หมอคอยชงลิคมาเฝ้า
 ตรวจพระอาการว่าชงอ่อนเพลีย ถวายยานี้แล้วก็ชงสบายขึ้น วัน
 อาทิตย์ที่ 28 พฤศจิกายน มีพระอาการประชวรหนักไม่คอยหลับนอน รุ่งขึ้น
 วันจันทร์ที่ 29 พฤศจิกายน ชงพระอาเจียรในเวลาเสวยกลางวันครึ่ง
 เคี้ยว แล้วก็ชงพักตามเคย วันอังคารที่ 30 พฤศจิกายน ยันทมกลางวัน
 ขึ้นขึ้นตอนบ่าย ครบก็สั่งให้เอารถไปนิมนต์สมเด็จพระพุทธโศภาจารย์
 วัดเทพศิรินทราวาส มาสนทนารับ เมื่อสมเด็จพระพุทธโศภาจารย์กลับ
 แล้ว ครบว่าคุยกับพระสหาย เปนสุข เวลาบ่ายเสวยเวลาเย็นหยุด
 เผลียงตามเคยมา ถึงเวลายามหนึ่งครบว่าวันนี้สบายจะนอนแต่หัวค่ำ
 แล้วก็เข้ายันทม จนเวลา 1 นาฬิกา ของวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2486
 ทั้งวันยันทมไม่หลับอีก คราวนี้ไม่หลับจนสว่าง และชงอ่อนเพลียลงทุกที

รูปโกสขงพระศพ

มีหลายพระทัยแรง ๆ หย่าหยอยเป็นพัก ๆ เช้าวันพุธที่ 1 ธันวาคม เวลา 6 นาฬิกา ลูกขึ้นประทับบนพระที่ ตรัสว่า “ร่างกายมันลงทุกที” และตรัสต่อไปอีกว่า “ไม่ใช่แต่ที่นั่นเท่านั้น ทุกแฟมมีลิ, ทุกบ้าน, ทุกเมือง, ทั้งเป็นอย่างนี้” หมอมาถึงแล้ว, ยังตรัสบอกหมอว่า “I passed a very bad night” หมอถวายยาฉึกแล้ว ตรัสเรียกนมและกาแฟเสวยหย่างเคย, แต่ไม่หมกฉวย, แล้วบันทึกผลไปนานจนถึงเวลา 13 นาฬิกา 30 นาที ตรัสเรียกนมกับกาแฟที่เสวยค้างไว้ เสวยได้ 2 ช้อน กำลังจะถวายช้อนที่ 3 ก็ยกพระหัตถ์ซ้ายขึ้นขัดอกหนึ่ง แล้วก็หลับพระเนตรสนิทพร้อมก็วางพระหัตถ์ลงเป็นปรกติในเวลา 13 นาฬิกา 40 นาที วันพุธที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2486 พระศพยังมีสีพระโลหิตและอ่อนหยู่ช้านาน หมอบอกว่าสิ้นพระชนม์ด้วยพระทัยหยุกทำงานเท่านั้น.

นายถวัน สมิตะสิริ ผู้พิมพ์ผู้โคสนา

พิมพ์ที่บริษัทโสภณพิพัฒน์กร ถนนราชบพิธ พระนคร พ.ศ. 2487